

JURNALİSTİKA –ЖУРНАЛИСТИКА

Aliyə Hacıyeva

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏ EFİRİN DANİŞIQ ÜSLUBU

Dinləyici gün ərzində efirdə müxtəlif proqramlarda bir-birindən fərqlənən danışıq tərz, diksiya və tələffüz üslubları eşıdır. Çünki müxtəlif məzmunlu verilişlərdə çıxış edən müxtəlif peşə sahibləri və müxtəlif sosial qruplara mənsub adamlar öz danışıqları ilə ekranda bir-birilərindən fərqli nitq mənzərəsi yaradırlar. Bir tərəfdən verilişlərin xarakteri, digər tərəfdən isə, danışanların sosial mənsubiyyəti və fərqli danışıq xüsusiyyətləri televiziya nitqində *tələffüz üslubu* anlayışını meydana çıxarır.

“Efirdə tələffüz üslubunu, ilk növbədə, verilişlərin janrı, mövzusu, forması, məqsədi və danışan adamın fərdi danışıq xüsusiyyətləri, onun nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə yiyələnməsi müəyyənəşdirir. Ümumiyyətlə, radio nitqi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyinə görə burada ümumxalq danışıq dilinin müəyyən qanunauyğunluqları özünü göstərir. Adətən, biz müxtəlif şəraitdə, müxtəlif cür danışıdığımız, sözləri necə gəldi tələffüz etməyimizə diqqət yetirmirik. Doğrudur, biz bəzən ünsiyyət zamanı hansı sözü seçmək qayğısına qalsaq da, onu necə tələffüz etməyin fərqi varmır.”

Biz bir qayda olaraq, məişətdə tez-tez danışıq, vaxta və sözə qənaət etməyə çalışır, jestlərdən gen-bol istifadə edir, tələffüzümüzdə o qədər də əhəmiyyət vermirik. Amma hər hansı iclasda kürsüyə qalxarkən, toplantıda çıxış edərkən, bizdən söz soruşularkən nitqimizin bir qədər ləngərli, asta və maksimum aydın olmasına çalışırıq. Vəziyyətlə, nitq şəraiti ilə və bunun nəticəsi kimi temp arasındakı fərqlərlə şərtlənən bu variantlar tələffüzün müxtəlif üslublarına mənsubdurlar. Amma bu, o demək deyildir ki, tələffüzün üslubları nitqin tempinə görə müəyyənəşir. Ümumiyyətlə, üslub anlayışı dil vahidlərinin məqsədəuyğun işlədilməsini, priyomlarını, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğunu nəzərdə tutur. Tələffüz üslublarından istifadə, bir növ, fərdi səciyyə daşıyır. Belə ki, bəziləri kiminlə və harada danışmasından asılı olmayaraq, həmişə bu üslubların birindən, məsələn, kitab üslubundan, yaxud adi danışıq üslubundan istifadə edirlər. Bəziləri isə, nitqin işlənmə məqamını düzgün müəyyən edərək, həm normativ üslubu, həm adi danışıq, həm də kitab üslubunu işlədirlər. Hər bir üslubda nitqin məqsədindən, məzmunundan və təyinatından asılı olan ifadə vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsinin xüsusi prinsipləri mövcuddur. Məsələn, rəsmi sənədin yazılışı zamanı istifadə olunan leksik-üslubi vasitələr lirik şeir yazılarkən işlədilən vasitələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu, o deməkdir ki, üslub dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarının konkret istifadə olunması sistemidir, söylənmiş fikrin məzmununu danışan və ya yazanın münasibətidir”. (82.117)

Amma üslubi fərqlər təkcə adları çəkilən leksik, frazeoloji, qrammatik qatlarda deyil, həm də dilimizin fonetik qatlarında mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, bütövlükdə “üslub dedikdə biz sözlərin, istifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük” (Ə.Dəmirçizadə). Üslubun formalaşmasının mənbəyini də məhz bu göstərilən dil vahidlərinin seçilməsi prinsipi təşkil edir.

Bəs bu gün funksional üslubların tərkib hissəsi olan nitq üslubları efirdə necə gerçəkləşir? Hazırda radio və televiziya nitqində hansı tələffüz üslubları özünü göstərir? Efir dili üçün tələffüz üslubları səciyyəvidir?

Müşahidələr göstərir ki, hazırda müxtəlif janrlı, forma, məzmun və məqsədcə müxtəlif xarakterli verilişlərdə gerçəkləşən radio nitqində əsasən üç tələffüz üslubu özünü büruzə verir:

1. Yüksək üslub (əsasən normativ),
2. Kitab üslubu (yarımnormativ),
3. Danışıq üslubu (sərbəst).

Yüksək üslub ekran-efirdəki normativ ədəbi tələffüzün əsasıdır. Kifayət qədər geniş yayılmış bu üslub auditoriyanın yüksək mədəni tələbatına cavab verir. Onu xarakterizə edən ən mühüm cəhət odur ki, bu üslub kommunikativ funksiyadan başqa, estetik-ekspressiv funksiya da daşıyır. Yalnız yüksək məzmun, forma, ictimai əhəmiyyət kəsb edən verilişlərdə (ilk növbədə, informasiya proqramlarında) televiziyanın mükəmməl yaradıcılıq və şifahi nitq qanunlarını mənimsəmiş peşəkar aparıcıların nitqində, həmçinin bir çox ziyalıların çıxışlarında normativ tələffüz üslubu özünü göstərir. Normativ üsluba sözlərin dəqiq deyilişi, cilalanmış tələffüz çaları xasdır. Bir qayda olaraq belə tam, akademik üslubda “sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məxrəcələrinə görə çox aydın, bu səslərdən formalaşmış hecalar isə adətən, üzvlənmiş halda artıq nitq zəncirinin düzgün, aydın seçilə bilən halqaları kimi tələffüz olunur. Sözlərin formalaşmasında zəruri sayılan vurğular dəqiq, öz yerində vurulur...Cümlələr arasında fasilə cümlə üzvləri arasındakı fasilədən çox olur.” (Ə.Dəmirçizadə). Məsələn, bu üslubda başlayır yox, “başlıyır”, müavin yox, “ma:vin”, bundan yox, “bunnan” deyilir. Həmçinin bu üslub üçün, məsələn, vurğusuz vəziyyətdə yumşaq samitlərdən sonra “ə”, “e” hərfələrinin əvəzinə “ı” tələffüzü xas deyil. Məsələn: *televizor-t(i)l(i)vizor* kimi, yaxud *Gülüstan - Gül(i)stan* kimi yox, dəqiq səs məxrəcində tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, yüksək üslub məhz nümunəvi - ədəbi tələffüz deməkdir.

Kitab üslubu süni yaradılmış oxu və danışıq tərzidir. Məsələn, çoxlarına elə gəlir ki, “Azərtac”ın, “Turan”ın, “Röyter”in, yaxud SİTA-nın informasiyalarını, eləcə də Prezident Aparatının, MTN-in, DİN-in mətbuat xidmətlərinin məlumatlarını həddən artıq ciddi, quru və rəsmi tonda oxumaq və tələffüzünü ahəngini çox ciddiləşdirmək lazımdır. Adətən, emosional cəhətdən kasad olan bu tələffüz üslubu sırf kommunikativ səciyyə daşıyır. Bu üslubda danışanların əksəriyyəti ədəbi tələffüzü-sözləri yazıldığı kimi oxumaq şəkildə başa düşürlər. Bu üslub xüsusən dialoq şəraitində, müxtəlif nitq situasiyalarında televiziya nitqini sxematikləşdirir və üslubi cəhətdən televiziya dilinə solğunluq gətirir.

Danışıq üslubu isə nitqin sərbəstliyi, ədəbi tələffüz normalarına, səslərin düzgün, dəqiq tələffüzünə müəyyən mənada biganəlik xasdır. Burada söhbət aramla deyil, nisbətən cəld, yeyin olur, çox zaman sözlərin səs məxrəcələri bir-birinə qovuşur. Bu üslub üçün, tutaq ki, “ı”laşma kimi təzahür xarakterikdir. Məsələn, *vid(i)o* (video), *t(i)lv(i)zor* (televizor), *Gül(i)stan* (Gülüstan), *bund(i)sver* (bundesver) və s. məhz danışıq üslubunun “parlaq” göstəricisidir. Danışıq üslubunda dialekt sözlərinə və tələffüz formalarına daha çox yer verilir. Burada vurğusuz saitlərin ayrı-ayrı səslər və hətta hecalar itənədək əhəmiyyətli dərəcədə reduksiyası müşahidə olunur. *Harada* əvəzinə *harda*, *burada* əvəzinə *burda*, *nə üçün* yerinə *neyçün* və sair eşitmək olar. Danışıq üslubunda vurğudan əvvəlki vəziyyətdə saitlərin yığılmasına təsadüf edilir, yəni uzun səs əvəzinə qısa səs deyilir: *m(ə):təl* əvəzinə *m(ə)təl* (məttəl), *t(ə):cüb* əvəzinə *t(ə)cüb* deyilir.

Burada samitlər qrupunda bir samitin düşməsinə, səs məxrəcəsinə təsir etməsinə də təsadüf edilir - *məşhur əvəzinə məşhur, təhqir əvəzinə təhqir, dostlar yerinə dostlar* və sairə deyilir. Beləliklə, danışıq üslubunda normativ üsluba nisbətən müqayisəyə gəlməz dərəcədə az səlislik müşahidə olunur. Bu üslub estetik təyinatdan məhrum olsa da, kommunikativ və ekspressiv funksiyaları yerinə yetirə bilər. Nitqin danışıq üslubu vasitəsiz, təbii, qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubudur. Bu üslub məişət tipli dialoq nitqinin şifahi formasında özünü daha qabarıq göstərir. Bu cür nitq iti sürətlə açılır, genişlənir və danışanın ifadə vasitələrini axtarıb tapmaq üçün düşünməyə vaxtı və ehtiyacı olmadığı bir şəraitdə davam edir.

Göründüyü kimi, radio dili yekcins deyil. Müxtəlif üslub axınları onun məcrasına sığınaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, bəzən hətta təmasda olaraq yanaşı axır, amma heç vaxt tamam qovuşmur. Beləliklə, radio verilişləri üslubunun mövcudluğunu təsdiq və onu dil üslubları sistemində daxil etmək, iki təzahürü – dilin işlənməsini və ünsiyyətin müəyyən məqsədləri ilə şərtlənən normalaşdırılmış ifadə vasitələri olan cəmiyyət tərəfindən dərk edilən dil üslubunu qarışdırmaq deməkdir.

Bir çoxları dilin radiofonikliyi təminatını onun danışıq nitqinə yaxınlaşmasında görürlər: “Nə kitab, nə də qəzet, yalnız danışıq dili radio dili olmalıdır”; “Radionun məsuliyyətinin özü danışıq nitqi tələb edir”; “Radio verilişlərinin dili ədəbi dilin danışıq növüdür”; “Səslənən nitq dinləyicidə danışıq nitqi təssüratı oyatmalıdır” və s. Bu sözlərdə həqiqət var və radio dilində *danışıq üslubunun* əhəmiyyətli yer tutduğunu təsdiq edir. Doğrudur, bəzən danışıq nitqi anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır, onun linqvistik məzmunu açıqlanmır. Amma biz əvvəldə danışıq dili anlayışının məna çərçivəsini müəyyənləməyə çalışmışıq.

Danışıq nitqi dedikdə, danışıq üslubunun, şifahi formanın, dialoq növünün, nitqin məişət, yaxud neytral tipinin səciyyəvi olduğu nitq nəzərdə tutulursa, məlum olur ki, radio dili bu çərçivəyə sığmır. Deməli, biz *nitqin danışıq* üslubundan - vasitəsiz, təbii, qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubundan bəhs etməliyik. Bu üslub məişət tipli dialoq nitqinin şifahi formasında özünü daha bariz şəkildə göstərir. Bu cür nitq iti sürətlə açılır, genişlənir və danışanın ifadə vasitələri axtarıb tapmaq üçün düşünməyə vaxtı və ehtiyacı olmadığı bir şəraitdə davam edir. Danışıq üslubunda sözün deyilişinin dolğunluğu və dəqiqliyi nəinki vacib deyil, bəzən hətta gərəksizdir, çünki, həmsöhbətlər bir-birini çox vaxt yarım kəlmədən başa düşür. Üstəlik, şifahi ünsiyyət onlara deyilən sözə məna və emosional çalarlar verən intonasiya kimi güdrətli vasitədən istifadə etmək imkanı verir. Mimika və əl-qol hərəkəti (jest) isə bu ünsiyyətin sərbəstliyini gücləndirir. Danışıq üslubu nitqi anlaşılıqlığın ən aşağı həddinədək yığcamlaşdırmağa imkan yaradır və bu yığcamlığın vacibliyini tələb edir.

Nitqin danışıq üslubu neytral vasitələrlə yanaşı, spesifik danışıq leksikasından, frazeologiyadan, qrammatik formalardan, sintaktik quruluşlardan istifadəni də nəzərdə tutur. Nitqin danışıq üslubuna bir sıra ifadə səciyyəvi xüsusiyyətlər də xasdır. Məsələn, *süründürmək* (neytral mənada yubatmaq, ləngitmək), *vızıldatmaq* (bərk tullamaq, atmaq), *gopçu* (yalançı, aldadan), *güdmək* (izləmək, arxasınca düşmək), *zay* (gərəksiz, pis), *tay* (bərabər, eyni), *atmaq* (kələk gəlmək) və s. sözlərdə danışıq üslubuna mənsubluq aşkar hiss olunur.

Nitqin danışıq üslubunda (neytrala nisbətən aşağı səviyyədə) deyilən sözün mükəmməlliyinə cəhd nəzərə çarpmır. Çox vaxt samitlər düşür. Məsələn, *mənə əvəzinə mənə (n)ə, rüsvayçılıq əvəzinə rüsva(y)çılıq* deyilir. Nailiyyət, fəaliyyət sözləri isə *na (i)liyyət, fə(al)liyyət* kimi səslənir.

Bütövlükdə isə, danışıq üslubu üçün başlıca səciyyəvi cəhət-sərbəstlik, fikri ifadə etmək üçün sözlərin düşünülüb seçilməməsi, nitqin səlisliyi naminə mükəmməllikdən uzaq qaçmaqdır. Öz dinləyicisinin diqqətini cəlb etməyi, onu inandırmağı qarşısına məqsəd qoyan radio jurnalisti söhbətin ayrılıqda götürülən hər bir dinləyici ilə məhz onunla aparıldığı təssüratı oyada biləcək dil vasitələrinə müraciət edir. Buna misal olaraq, radio dinləyicilərinə müraciəti, natamam cümlələrin, birləşdirici və seqmentləşdirilmiş quruluşunun, giriş qeydlərinin, təsdiq və inkar söz cümlələrinin, sözlərin yerdəyişməsinin, sinonimlər qrupunun, danışanın nitq faktına münasibətini bildiren dəyərləndirici formaların geniş tətbiq edilməsini göstərmək olar.

İtaliyalı U.Amicis belə hesab edirdi ki, “şifahi nitqlə yazı dili arasındakı fərqi qaçışla yerləşmə arasındakı fərqi bənzətmək olar.” Böyük ingilis yazıçısı Bernard Şounun iddiasına görə, “bəli” və “xeyr” sözlərini deməyin əlli üsulu var, amma bu sözləri yalnız bu cür yazmaq olar. Deməli, biz üslubi baxımından da, dilimizi zənginləşdirən radioda “danışıq üslubu”nun üstün mövqeyini qəbul etməliyik. Bu isə o deməkdir ki, sərbəst danışıqda canlı sözə hansı tələblərlə yanaşırsa, radio verilişinin mətninə də eyni münasibət göstərməliyik. Əlbəttə, ki, əsas şərt qəlibdən qaçmaq, ifadələri sərbəst işlətməkdir. Radionun spesifikasiyası üçün sözün köməyi ilə fantaziyayı gücləndirmək və dinləyicini düşünməyə vadar edən obrazlar yaratmaq zəruridir. K.S.Stanislavski deyirdi ki, fikir təkəşidilən və anlaşılacaq yox, həm də görülən və duyulan olmalıdır. Deməli, fikirlərə sözlərdən elə bir don geyindirmək lazımdır ki, qabarıq görünsün. Mətnin dili xəlqi, işarəli, yaraşlıq olmalı, dinləyicidə xoş ovqat yaratmalıdır.

Qəzetdə və bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, efrirdə də sözün əsas əlaməti onun mənasıdır. Lakin təsvir və səslə müşayiət olunan bu söz həm də bir sıra başqa əlamətlərə, o cümlədən üslubi çalara malikdir. Məhz bu üslubi çalar sözün həqiqi mənasını, əsl incə fikri belə ən əlverişli dil vasitələri ilə, gözəl bir formada tamaşaçı auditoriyasına çatdırmağa imkan verir. Axı: “hər hansı gözəl fikir, əgər pis ifadə olunursa, bütün dəyərini itirir” (Volter). Radionun hər bir yaradıcı əməkdaşı bunu bilməli və verilişin səsi, mətni üzərində işləyərkən göstərilən üslubi normalara ciddi riayət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, BDU, 2001
2. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, BDU, 1999
3. Xudiyev N. Televiziya, radio və ədəbi dil. Bakı, Elm, 2001
4. Əlizadə Y. Radiojurnalistikanın əsasları. Bakı, BDU, 1991
5. Əlizadə Y. Məhərrəmli Q. Azərbaycan efriri: Tarix və müasirlik. Bakı, 2006
6. Məhərrəmli Q. Radiodramaturgiya dili. Bakı, Elm, 1990

Açar sözlər: intonasiya, jest, mimika, intonasiya üslubu, danışıq üslubu, verilişlərin xarakteri

Ключевые слова: интонация, жест, мимика, стиль произношение, стиль разговора, характер передач

Key words: Intonation, gesture, expression, pronunciation style, speech style, character of programs

Литературное произношение и стиль эфирного разговора.

Резюме

Характер трансляций представляет собой концепцию социальной принадлежности и разных стилей произношения. В радио передачах различного характера представлены три стиля произношения. Они изучаются по отдельности и объясняются. Стиль эфирного разговора - стереотипный, естественный, неформальный стиль общения. Этот стиль проявляется в устной форме диалекта домашнего типа. Интонация, мимика, жест укрепляет свободу речи. Лингвистические особенности относящиеся к стилю речи анализируются, исследуются и объясняются.

Literary pronunciation and speaking style of live broadcast

Summary

The character of the programs, the social origin and the difference of the spoken, reveal the concept of pronunciation style. In the radio talk which took place in different character programs, three styles of pronunciation are mentioned. They are being explored separately, being explained. The way of broadcasting is natural, informal communication style. This style shows itself in everyday, natural dialogues.

Intonation, gesture strengthens the freedom of speech. The language features are explored and explained according to their style in this article.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədov